

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕСЕТИ

ЧЮНКИМЪ, САНКИМЪ И БЕЛКИМЪ — ТРОИЦА БРАТЯ НАЙДЕН ГЕРОВЪ

Емил Боев

Преди повече от сто години в Пловдив е публикуван най-значителният езиковедски труд на видния български общественик, просветител и учен Найден Гаров (1823–1900)¹, озаглавен «Речник на българския език с тълкуване речите на български и на руски» (1895-1908). Три от включените в него думи, диалектни за съвременния книжовен български език и разговорни за българската езикова практика в миналото, авторът е представил във вид на каламбур, който ние сме избрали за заглавие на настоящата статия. Тези думи, поотделно и заедно отдавна привличат нашето внимание, тъй като са градивна основа на една интересна и смислово сериозна игрословица. Произходът им е ясен. И трите думи са турцизми, широко разпространени по цялото българско езиково землище, поради което не беше трудно години по-късно да проверим на терена значението им при българи, които ги знаят и ги употребяват и днес. Попаднахме на обяснения за тях, които бяха в духа на казания каламбур: «*Ам чи тò ѝ инò и сѝцо — белким, санким, чунким!*» (Провадия) и «*Като я заусуква — белким, санким, чунким...*» (Нови пазар). Това в значителна степен ни помага да доловим смисъла им и причината, поради която Н. Геров е добавил след каламбура поговорката «Белким ще роди крушата ябълки!» (Геров 1895, 38). Разбира се, за историята на българския език и най-вече за езиковите контакти на българите в миналото и резултата от тях тези заемки заслужава да бъдат изследвани заради особената им семантика и служба в речта. За нас, в духа на каламбура и добавената към него поговорка, тези чуждици са като кукувичи яйца в българското езиково гнездо, които обаче не са успели да се задържат, камо ли да изместят нашите собствени изразни средства за предаване на тяхното значение.

Основният извор на информация за думите *чюнким*, *санким*, и *белким*² е Речникът на Н. Геров, поради което тях поставяме на първо място при изреждането на вариантите им, извлечени от други публикации или събрани от нас от българи, които живеят в България или в други страни. За да се добие по-пълна представа за тяхното разпространение, тук са привлечени данни от

краища извън територията на Република България, като Баломорска Тракия, Македония, Гђра, Жупа и Албания. Примери за думите, на които се спираме, сме добавили и от турската езикова практика на българи от нашата страна, както и на тези, които са се разселили по Северното Причерноморие, но само от публикации, тъй като не се доверяваме на коректността и истинността на тяхната «тюркска» реч.

В хронологичната подредба на изследваните думи като най-ранни определяме тези в турския език, първите данни за които са от XIV век (TS 1963; TS 1965). За ранни и сигурни смятаме и данните от шестомника на Н. Геров, които авторът е събирал около петдесет години (Геров 1895; Геров 1904). Тяхната автентичност е подкрепена с примери от фолклора, които изобилстват в Речника.

Доброто владее на българския език като обект на изследване и описание, а в нашия случай и на турския език, е необходима предпоставка за осмисляне на значението на заемките и за разбиране на техния строеж. Във връзка с тези проблеми Н. Геров е отбелязал за А. Дювернуа, че не е знаел български и че затова много от думите в неговия речник са тълкувани неправилно (Геров 1895, III). Това принципно изискване и наложително условие е особено важно при анализа на служебни и модални думи, значенията на които могат да се разберат и възприемат адекватно най-добре в конкретна езикова ситуация и в контекст. Към тях трябва да добавим още словоредата в синтактичната конструкция, в която те са употребени, както и интонацията, с която се произнасят.

Към трите примера от заглавието на статията ще добавим и ще разгледаме накратко още няколко думи с аналогична функционална характеристика и модална нюансираност. Впечатляващо е, че изказаните в публикациите мнения за всички тях като части на речта са различни.

Санки и *санким* са посочени от Н. Геров като синоними със значенията 'сиреч, именно' и 'нима' (Геров 1904, 118). Същите морфологини варианти са регистрирани в Солунско, но вече със смисловата окраска несигурност, предположение и съмнение, а именно 'сякаш', 'така да се каже', както е в примерите «*С̀анким речи, чи пак зь дойди*» и «*С̀анки вчерь беши*» (Зарево 2000, 348). Нашата информация за техните форми и значения от с. Каракурджали, ок. Мароня, Дедеагачко напълно съвпада с тази от солунските говори. В македонските говори се употребяват и двете форми, но *санким* има превес, като значението им е 'сякаш' (Македонско 1963, 454). На север от тях, в горанските и жупските говори положението е аналогично, но в тях съгласната -к- е със засилена палатализация. Думата е отнесена от българите бежанци в Бесарабия, регистрирана във вариантите *санки*, *санким*, *санкилим* (Словарь 1973, 396), но в новото издание на гагаузкия речник е оставен само първият вече не с обясненото по-рано значение 'сякаш', а в смисъл на 'нима' (Gagauzça 2002, 557). В турския говор на българите в

Североизточна България двете значения са известни, но те се предават с различна интонация. За разпространението на *санки* в българските говори най-пълна информация се съдържа в Българския етимологичен речник, където са посочени значенията 'впрочем, така да се каже, сиреч, като че ли, значи' (БЕР 2002, 482-483), към които добавяме техния смислов нюанс в заместителя им от мизийските говори — 'дето казваш/дето думаш'.

Независимо от фонетичните и морфологичните ѝ варианти, *санки* в българските говори е модална дума, която изразява вероятност, догатка, съмнение, изненада и учудване, като модалната ѝ актуализация зависи от конкретната езикова ситуация от интонационната ѝ окраска и от граматическите средства, използвани в речта на говорещото лице.

Предположението за арио-алтайския произход на *санки* може да е основателно (Младенов 1941, 569), но тази идея няма отношение към проникването на този турцизъм в българския език. Неговата регистрация в турския език е отпреди няколко столетия. Употребата му в писмените паметници, в народните говори и в книжовния език в пределите на свързаната реч предоставя възможност да се установи първоначалната му форма и значение, както и да се проследи развитието му на турска почва и в чужда езикова среда.

В писмените паметници думата *санки* не е регистрирана, но нейният корен и производните от него осигуряват възможност за убедително етимологизиране на по-късните турски форми и на техните представители в други езици, а именно: *san*, *sansýn*, *sanaudýn* (TS 1977, 304).

В народните говори *санки* се употребява, но не се включва в диалектните речници, тъй като е книжовна дума, и в тях са дадени само нейни варианти и синоними: *sauki*, *sanýrsýn* (DS 1978, 3560).

В книжовния език е допуснат единствено вариантът *sanki*, определен като наречие, но с обяснения за модална дума (Türkçe 2005, 1698), преводът на която е 'сякаш', 'като че ли', 'чак толкова'.

Етимологията на *sanki(m)* е прозрачна, с което си обясняваме отсъствието ѝ в турските етимологични рачници на Х. Ерен и И. Еюбоглу. Все пак тя е намерила място в последното издание на Турския тълковен речник: *sanki* наречие, тур. *san* + перс. *ki* (Türkçe 2005, 1698), букв. 'смятай че', или по-точно 'сякаш', което е от мизийския дефективен глагол *сякам* 'струва ми се, чини ми се', срв. *с'акъм чи ѝ зъндснъ тъс рãптъ* 'струва ми се, че тази работа е провалена/осуетена' (с. Равна, Провадийско).

Етимологията на *санки* в Българския етимологичен рачник е алогична (БЕР 2002, 482–483).

Белки в Речника на Н. Геров е застъпена с вариантите *белким* и *белки*, определени като наречия и турцизми със значения 'негли, може, невем' и 'нима': *Почакай, белки дойде.* и *Белки не знаеш.*, както и игрословицата каламбур *Белки ще роди крушата ябълки.* (Геров 1895, 38). Пак там

забележката, че *бѐки* е «нар. и Т.» ни затруднява, тъй като при проучването на турските говори в България не попаднахме на нея. Информаторите турци не я приемаха за своя с възраженията «Vozuk» 'Изопачена', или «Така говорят българите, с извинение, и циганите». Още тук ще отбележим, че изпадането на органичното *l* смятаме за промяна, настъпила на българска основа.

В Солунско и Беломорска Тракия *бѐлки* се знае и употребява във вариантите *бѐлки/бѐл'ки* и *бѐлким/бѐл'ким* с две изяснени значения: вероятно, може би, възможно е и дано, нека, срв. *бѐл'ки фати дъш.*, *бѐл'ки му дойди акълу*. (Зарево 2000, 107), *бѐл'ки пукни дано!*

В македонските, горанските и жупските говори *бѐлки* се употребява в стандартната си форма с омокотено *к* и със значенията 'възможно, може би' и 'дано' (Македонско 1963, 29; Хасани 1987, 247). В Гора и Жупа *бѐлки* се конкурира с *б̈арем*) и *бол̈аеки* (Dokle 2007, 38; Гораните 2001, 331; Елезовић 1932, 42). Като частици с модална окраска изразяват пожелание и цел, както и желание, съгласие и благосклонност: *Барем дойди йенош ке нас*. 'Поне веднъж ела у нас.', срв. в съртските говор *инош* 'един път, веднъж'; *Барем донеси дете да поседи ке тетка*. 'Поне донеси детето да поседи при леля/тетка' (Dokle 2007, 38).

Употребата на *бол̈аеки* е странна, тъй като тя може да бъде изведена не от огузка, сиреч турска, от къпчашка основа. Според наличната в момента информация тя се среща на западния и източния полюс на българското народностно землище. В Каварна и каварненското село Българево сме записали припевка на турски, изпълнявана само от българи, в която *бал̈аеки* е във вариант *бол̈аки*. Ето и част от нея:

Суй̈а койд̈ум лулӓки
Ко ѓл̈есин бол̈аки...

Сложиш във водата синка,
Нека да пукнеш дано...

(разб. дано да посинееш като водата)

Понеже смятаме за интересна употребата на лексика с корени от различни езикови групи, ще се спрем на въпроса за строежа и граматическото значение на модално нюансираната дума *бол̈аеки/бол̈аки*, която някои смятат за наречие и синоним на *бѐлки*. Податки за нейната етимология намираме в турския език: *bola kim*, *bolay ki*, *bolay kim*, *ola*, *ola ki*, *olakim*. Думата е двусъставна — глагол + съюз. Огузкият фонетичен облик на глагола е *ol-* 'бивам', 'ставам', 'съм', а къпчашкото му закономерно и по-древно съответствие е *bol- idem*. Граматическата им форма е основа на пожелателно/оптативно наклонение — *ola* и *bola* 'да бъде', 'да стана', 'да е'. Огузката форма може да бъде усложнена само чрез съчетаване с модалния персийски съюз *ki/kä* — *ola ki(m)*, докато къпчашката форма, самостоятелна и усложнена чрез същия съюз, съвсем закономерно за тази езикова система, може да приема окончанието *-у* и по този начин да осигури комуникативната си функция

–*bolay*, *bolay kim*, разбира се, вече не като финитен глагол. Съюзната дума *kim* притежава и вариант *kim* (Eyuboğlu 1991, 415). Същата разширена форма съзираме и в заемките *с̀анким*, *б̀елким*, *ч̀унким*, която е възникнала на турска почва и е била по-лесно приета в българския език поради аналогия с *денем*, *нощем*, *съвсем*, *ужким*, *божем* и др.

В шопските говори преобладава *б̀елки(м)*. Н. Геров само я отбелязва и прави препратка към *белки* (Геров 1895, 38). В тази си форма думатат ще да е била разпространена и в Източна България, откъдето е мнозинството български преселници в Бесарабия, които в турската си реч наред с *б̀елки*, използват и *б̀еки*. Изглежда употребата на двата фонетични варианта се е променила, защото в първия гагаузки речник *белки*, макар и с препратка към *белким*, фигурира (Словарь 1973, 79), докато в новото преработено издание *белки* липсва, а *беки* е с препратка към *bekim* (Gagauzça 2002, 82).

В езика на някои носители на шопския диалект *б̀еки* се е превърнала в паразитна дума или се използва за превръщане на изказа в смислов абсурд: Гостенка в дома на известен шегобиец от Филиповци, сега квартал на София, прави забележка на домакина, че пресолява супата, която приготвя. Полученият отговор е:

– *Б̀еки нема да се изпару!* (солта — б. м.)

В писмените паметници на турския език *belki* не е регистрирана, но нейният разширен вариант *belkim* се среща в изворите още от XIV и XV век и е обяснен с книжовното *belki* (TS 1963, 495–496). В обобщаващия том на турския исторически речник са посочени много нейни варианти и синоними: *belkim*, *bola kim*, *bolay kú*, *bolay ki*, *bolay kim*, *elvere*, *ola*, *ola ki*, *ola kim*, *var ise* (TS 1977, 43).

В народните говори *belki* и *belkim* са посочени с по-различно значение от това в книжовния език, което е предадено с *bari*, срв. *Artık gidelim belki*. 'В такъв случай/при това положение вече да тръгваме' (DS 1965, 620). Прави впечатление, че тук вариантите на *belki* са различни от тези в писмените паметници, а именно: *belke*, *belkime*, *belkit*, към които е добавен и синонимът *belliki* (DS 1965, 620–623).

В книжовния език се употребява единствено *belki*, дума, която съвременните турски езиковеди смятат за наречие и съюз, съответно със значенията 'може би, възможно е' и 'както и да е', 'така или иначе', а с повторението *belki*, *belki* — 'или, или' (Türkçe 2005, 240).

Етимология на *белки* не се предлага в българските издания, но в лексикографската книжнина думата е определена като турцизъм, което несъмнено е вярно. Турските етимолози Х. Ерен и И. Еюбоглу не предлагат етимология на *belki*. Авторите на турския тълковен речник обаче са представили етимологията араб. *bel* + пер. *ki*, която двамадесет и пет години по-рано е публикувал авторът на най-големия турски енциклопедичен речник Парс Тугладжи. За нас правдоподобно изглежда предположението

belki по състав да е турско-персийско образувание и контрахирана форма на *belliki*.

Чунки/чунким у Н. Геров е турска дума от народната реч, която означава 1. понеже, тъй като. 2. няма: Чунким е била така работата, то да си мълчим. Чунким за мене дойдоха (Геров 1904, 561–562). Формите и значенията на тази заемка напълно съвпадат с тези в тълковния речник на българския език (БТР 1973, 1111). Примерите от него ще заменим с *Разбѝра нàшия езѝк, ч̀унким е от този край Ч̀унким се е преработил*.

За статута ѝ в книжовния език е казано, че е народна и областна.

Думата е регистрирана в говора на българите от всички краища, но в някои области наред с нея и със същите значения се употребяват още *зерзере(м), санки(м), сякаш, г̀ачер̀р̀ечи, р̀ечи си*, поради което нейната употреба е ограничена.

Примери за чунки(м) от Дедеагачко: *Ч̀унким знай!*, от Солунско: *Ч̀унким ти си по-харин ут т'ах* (Зарево 2000, 427), от Македония: *О̀вде н̀е г̀и б̀ара п̀арит̀е ч̀унким н̀е г̀и е ост̀авил*.

В турската реч на българите от Бесарабия се срещат вариантите ч̀унк̀ѝ, ч̀унк̀ѝм, ч̀унки, (Словарь 1973, 554), но в последното издание на техния речник е оставен само *çünkü* (Gagauzça 2002, 172), което очевидно е свързано със стремежа им да внесат норми в езика си. И в двата речника думата е определена съвсем правилно като подчинителен съюз — 'защото' и като модална дума — 'сиреч.' 'значи' със следните примери за употребата им: *çünkü ölä* 'значи така' (пак там) и *Ama bitki vakıtlarda birbey ipidilmäzmiş onnar için, çünkü uslanmıplar* — 'Но по-късно нищо не се чуло за тях, тъй като се примирили'. (Покровская 1997, 137).

Тук се въздържаеме да даваме примери от туските диалекти в Източна България, от които е възприета турската реч при някои българи, тъй като ще се отклоним от темата на настоящото съобщение, обаче убедено твърдим, че пряко заемане на персизми от иранските езици в този хибридизиран език не е имало и че подобна идея е исторически абсурд.

В писмените паметници *çünkü* е представен с вариантите *çünki* и *çünkim*, най-ранната регистрация на които е от XV-XVI век. Значенията им са 'щом, тъй като', и 'когато, като' (TS 1965, 961-962). В съвременния турски език думата е подчинителен съюз, който означава причинност и съответства на българските 'защото, понеже, тъй като' (Türkçe 2005, 456), което съвпада с първата група посочени значения от писмените извори. Негов пълен синоним е *zira* > диал. *zer, zere, zere* който също е широко разпространен в българските говори (Геров 1897, 152; БТР 1973, 263; Зарово 2000, 187; Македонско 1963, 142; Словарь 1973, 194; Gagauzça 2002, 732; БЕР 1971, 632).

В народните говори в Мала Азия и на Балканите *çünki/çünkim* е добре известна и се употребява, но в многотомния турски диалектен речник тази

дума не е представена в отделна статия. С нея е обяснено значението на *zerem*^{a3} (DS 1979, 4361).

Етимологията на *чунки(м)/çünki(m)* според турските и българските езиковеди е ясна. Думата е персизъм (Еуубодлу 1991, 156; Младенов 1941, 689), или по-точно казано ираизъм, ако се има предвид, че тя е разпространена далече на север и на изток. Извежда се от *çün ki* (Türkçe 2005, 456), в персийски *çünke* и *çonke*, което е по-правдоподобно, отколкото от *çün ki*, както смята И. Еюбоглу. Краесловната съгласна *-м/-т* се е появила по-късно на чужда езикова основа по аналогия със собствени думи с подобно морфологично оформление. Наред с промяната на фонетичния и морфологиния облик, известна промяна е настъпила и в значението, причина за което са чужди мисловни стереотипи и техният синтактичен израз в приемащите езици.

БЕЛЕЖКИ

1. Последните три тома, наречени в изданието части, излизат след смъртта на Найдено Геров: Част четвърта. Пловив, 1901; Част пета. 1904. Петият том, озаглавен «Допълнение», е издаден от наследниците на автора. Върху него е работил неговият племенник, което е отбелязано, както следва — Събрал, наредил и изтълкувал Т. Панчев. Пловдив, 1908.

2. Примерите от някои по-стари издания са предадени според съвременния правопис на българския книжовен език.

3. Тази служебна дума, която е също модално нюансирана, в българската реч и в турската езикова практика на българите е претърпяла фонетично, структурно и семантично развитие, което представлява интерес за тези, които изследват проблемите на езиковата контактология. Заслужава внимание и друг турцизъм, използван от българите, каквото е думата *баре/барем/бари/барим*.

СЪКРАЩЕНИЯ

араб. — арабско	перс. — персийско
б. м. — бележка моя	разб. — разбирай
вж. — виж	с. — село
нар. — народно	срв. — сравни
ок. — околия	тур. — турско

ИЗПОЛЗВАНА КНИЖНИНА

- (БЕР 1971) Български етимологичен речник. Том I. БАН. София, 1971.
(БЕР 2002) Български етимологичен речник. Том VI БАН. София, 2002.
(БТР 1973) Български тълковен речник. Трето издание. София, 1973

- (Геров 1895) Найден Геров. Речник на българския език. Част първа. Пловдив, 1895.
- (Геров 1904) Найден Геров. Речник на българския език. Част пета. Пловдив, 1904.
- (Гораните 2001) Трико Бицевски. Народна песна на гораните. Скопје, 2001.
- (Елезовић 1932) Гл. Елезовић. Речник косовско-метохиског дијалекта. Свеска прва. Београд, 1932
- (Зарово 2000) Мария Вачева-Хотева, Славка Керемидчиева. Говорът на село Зарово, Солунско, София 2000
- (Македонско 1963) Македонско-рускиот словарь. Москва, 1963
- (Младенов 1941) Стефан Младенов. Етимологически и правописен речник на българскиот книжовен език. София, 1941
- (Покровская 1997) Л. А. Покровская. Современный гагаузский язык. Курс лекции. Комрат, 1997
- (Словарь 1973) Гагаузско-руско-молдавский словарь. Москва, 1973
- (Хасани 1987) (Харун Хасани. Горанске народне песме. Приштина, 1987)
- (DS 1965) Türkiye’de Halk Ađzýndan Derleme Sözlüdü, II. TDK. Ankara, 1965
- (DS 1978) Derleme Sözlüdü, X. TDK. Ankara, 1978
- (DS 1979) Türkiye’de Halk Ađzýndan Derleme Sözlüdü, XI. TDK. Ankara, 1979
- (Dokle 2007) Nazif Dokle. Reçnik Goranski (Nashinski)–Albanski. Sofia, 2007
- (Eyubođlu 1991) Ýsmet Zeki Eyubođlu. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüdü. Geniřletilmiř ve gözden geçirilmiř ikinci basým. Ýstanbul, 1991
- (Gagauzça 2002) Gagauzça–Rusça–Romýnca Sözlük. Chiřinãu
- (Škaljić 1965) Abdullah Škaljić Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo 1965
- (TS 1963) Tarama Sözlüdü, I. TDK. Ankara, 1963
- (TS 1965) Tarama Sözlüdü, II. TDK. Ankara, 1965
- (TS 1977) Tarama Sözlüdü, VIII. Dizin TDK. Ankara, 1977
- (Türkçe 2005) Türkçe Sözlük, 10. baský. TDK. Ankara 2005